

“Покажи мені людину”. Антропология Антіохійської школи та її спадщина в Київській традиції: монографія [“SHOW ME A MAN”. THE ANTHROPOLOGY OF THE ANTIOCHIAN SCHOOL AND ITS HERITAGE IN THE KYIVAN TRADITION: MONOGRAPH] ДАРИНА СЕРГІЙВНА МОРОЗОВА. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА 2021. 558 с.; ISBN 978-966-378-830-2 (нвк.); 300.00 УАН

Святоотцівська спадщина антиохійців досить мало досліджена і не привертала достатньої уваги науковців в силу її маргіналізації впродовж історії у порівнянні з александрійсько-каппадокійською богословською парадигмою, що зайняла провідну роль в Церкві і витіснила інші альтернативні течії богословлення. Враховуючи той факт, що деякі провідні діячі та екзегети Антіохійської школи були засуджені низкою соборів, над цією школою віддавна нависла слава “еретичної”, а її методи екзегези та думки провідників почали сприймати як небезпечні для наслідування та розвитку. Розвіяти ці упередження та показати заслуги Антіохійської школи, а також її далекосяжні впливи крізь віки, які сягнули навіть слов’янських земель, взялася Дарина Морозова у своїй монографії про антропологию Антіохійської школи. Вона здійснила спробу не тільки реабілітувати несправедливо “замовчувану” чи “призабуту” давню самобутню богословську школу, а й прослідкувати її впливи на київську християнську традицію, “розгледіти серед високих тополь вітчизняної філософії обриси антиохійських кипарисів і виокремити конкретні впливи цього осередку на слов’янських і, зокрема, українських богословів” (17).

Ця книга є плодом докторського проекту авторки і написана в досить широкому міждисциплінарному ключі на перехресті богослов’я і культурології. Авторка запропонувала розрізнити різні підходи і говорити не про одну “патристичну антропологию”, а про різні “патристичні антропології”, які ледве чи можливо підвести під спільний знаменник “консенсусу отців” (21). Вона знімає окуляри Александрійської школи з оцінки антиохійців і вказує на неадекватність спроб оцінювати антиохійську патристичну спадщину через оптику александрійського підходу. Розглянувши коротко основні методологічні підходи до вивчення Антіохійської школи (історичний, екзегетичний та догматичний), вона зауважує, що адекватна оцінка школи не може обмежуватися лише екзегетикою і догматикою, а тому доповнює цю картину сучасними новаторськими методами нарративної теології та теорії метафор, історії традиції та сучасною теорією соціальних мереж Едема Шора¹. За допомогою новаторського застосування таких методів авторка намагається “перейти від партійних та емоційних оцінок до більш систематичного аналізу, від чужорідних критеріїв — до критеріїв, іманентних самій школі”, та розглянути Антіохійську школу як інтелектуальний

¹ Adam M. Shor, *Theodore’s People. Social Networks and Religious Conflict in Late Roman Syria* (Berkeley: University of California Press, 2011).

рух (40), а її антропологію – “не як одну з галузей систематичного богослов'я, а радше як частину світогляду антиохійських християн, вираженого у множині наративів, метафор, концепцій” (32). Такий методологічний підхід є немовби ковтком свіжого повітря, бо представляє Антиохійську школу в ширшому культурологічному контексті, займається не просто людиною самою в собі, але людиною у стосунку з навколишнім світом.

Книгу виразно можна поділити на дві великі частини. У першій авторка представляє контекст діяльності Антиохійської школи та аналізує ключові сторони антропологічної думки її представників, а в другій намагається віднайти сліди і зерна тої думки у світогляді наших пращурів – слов'ян.

Подаючи короткий нарис історії Антиохійської школи Дарина Морозова не має наміру написати ще одну історію вселенських соборів, а радше подивитися на родовід школи очима діячів її “героїчних часів” (51) як певний “ланцюг поколінь святості”, не оминаючи при цьому й крайнощів та відхилень у формі аріанізму та несторіанства. Тож перед нами вимальовуються ланки того ланцюга від Ігнатія Богоносця, Теофіла Антиохійського, через гурток лукіаністів (включно з його вихідцем Арієм), до “учителів несторіанства” Діодора Тарсійського та Теодора Мопсуестійського, а з іншого боку – таких авторитетів як Йоан Златоуст і Теодорит Кирський, аж до відлуння антиохійського діофізитства у думці Анастасія Синаїта та Йоана Дамаскина. Перед нами постають різні фракції мелетіан, павлініан, йоанітів, халкедонців, показуючи різноманіття школи та “множинність антиохійського осередку, шляхи якого неодноразово розходились на важливих перехрестях історії доктрини” (83). Авторка не боїться критично оцінювати не лише антиохійців, а й православних отців і показувати недоліки та обмеження їхньої антропології у порівнянні з антиохійцями. Так, вона критикує Григорія Ниського за його “платонічну антропологію, яка грішить знеціненням людської матеріальності” (133) і показує сильні сторони антропології Теодорита Кирського, який уникає крайнощів і Теодора Мопсуестійського з його містичним матеріалізмом, і Григорія Ниського з його апофатизмом.

Авторка розглядає не лише думку антиохійських отців про поняття образу Божого і подоби, співвідношення тіла і душі в людині, рівність статей, гідність людини, представляючи християнські інтуїції Антиохійської школи “на контрастному тлі платонічної антропології” (298). Через призму антропології вона також аналізує цілий спектр поглядів антиохійців на різні сторони культурного та суспільного життя тодішнього суспільства, зокрема сприйняття чернечого руху та його стосунку до мирян, питання виховання дітей, проблема рабства та його перегляду, співвідношення та розподіл праці та споглядання, значення Літургії, ставлення до чужинців і чеснота гостинності, психотерапія духовних недуг, проблема смерті. Ці теми розкривають “окремі виміри антиохійського християнського світовідчуття” (298) в таких сферах як фізіологія, сімейне життя, педагогіка, соціологія, економіка, екологія, медицина, філософія тощо. Так, розглядаючи антиохійське розуміння чернецтва та соціальну активність монахів, авторка показує, наскільки людиноцентричний образ чернецтва в Антиохії відрізняється від англоцентричного єгипетського ідеалу, антиохійський ідеал турботи про ближніх від александ-

дрійського мотиву “втечі від людей” (162). Вона також підкреслює тісне сусідство між двома станами і “живе чуття спільності” (145). У контексті аналізу співвідношення “земних ангелів” (монахів) та “людей, що на землі” (мирян) особливо цінним є її аналіз поглядів Йоана Златоуста про шлюб і дівицтво і спроба примирити їхню амбівалентність. Авторка спростовує еволюційну теорію чи прагматичний підхід для пояснення тої двоїстості і пропонує свою власну оригінальну розв’язку проблеми, зазначаючи, що “такі неоднозначності просто передають ту безодню людської екзистенції, яка реально і багатогранно відкривалася перед мислителем” (151).

Авторка піднімає також питання сприйняття дітей та їхнього виховання, і представляє основні педагогічні метафори, властиві думці антиохійців (дитини як “чистого аркуша” (*tabula rasa*), палімпсеста, чи міста-фортеці, педагога як страховища, Закону як педагога і Нового завіту як учителя) у діалозі із сучасними концепціями освіти та розвитку людини. Подібним чином – у діалозі із сучасними філософськими течіями, провідними економічними вченнями та соціологічними теоріями модерну – Дарина Морозова розглядає й інші думки антиохійських отців на різні аспекти людського співжиття. Наприклад, питання свободи людини і феномену рабства аналізується через порівняння поглядів Йоана Златоуста та Теодорита Кирського з модерними уявленнями про комунізм і капіталізм відповідно. Представляючи “активну боротьбу з рабством Золотоуста і відсторонену рефлексивність Феодорита; ствердження свободи сумління Золотоустом і відкидання її Несторієм” (205) авторка показує, наскільки різні підходи могли співіснувати в межах однієї школи і які різні відповіді могли отримувати суспільні проблеми в соціальній думці її представників. Така ж різноманітність поглядів притаманна антиохійцям і в оцінці інших соціальних проблем, наприклад, багатства і бідності: там, де Йоан Златоуст “акцентує на вадах суспільного життя і закликає до змін у пошуках рівності”, Теодорит “бачить гармонійне суспільство, умовна “рівність” якого заснована на взаємності потреб”. Оригінально вирішували антиохійці і питання співвідношення діяльності та споглядання в житті людини. Авторка переконливо демонструє, як вони переосмислили ставлення до праці та дозвілля, що в особливий спосіб виражалось у їхньому соціоцентричному сприйнятті Літургійного дійства: Літургія скасовувала притаманну античній філософській думці полярність між трудом і відпочинком, звільняла від соціального детермінізму та фахової спеціалізації і мала виразно матеріальний вимір; вона вимагала поряд із спогляданням також і фізичної присутності та інших фізичних зусиль; в теургійному дійстві поєднувалися і практика, і теорія (242-243).

Цікавим спостереженням авторки є виділення з переліку чеснот і гріхів Антиохійської школи поняття “чужинця-гостя” (грецьк. ξένος) і пов’язаних із ним гріха мізоксенії (чи ксенофобії) та чесноти гостинності (філоксенії). На тлі детального аналізу самого поняття та всього спектру його конотацій Дарина Морозова прослідковує, як ці різні, часом цілком протилежні значення слова (“гостя” і “господаря”) знаходили відгук у думці антиохійських отців і як антиохійці осмислювали це поняття у своєму вченні про християнське ставлення до чужинців, подорожніх, мандрівних прибульців, диваків, сторонніх і незнайомих.

Окрім того Дарина Морозова звертає увагу на ще одну важливу тему антіохійської антропології – психотерапію, виразно присутню у творах Йоана Златоуста та Теодорита Кирського. Вона прослідковує погляди обох святителів на лікування депресії та порівнює ключове для обох антіохійців поняття атимії (ἀθυμία) з євагріанською парадигмою акедії (ἀκηδία, цсл. уныние) та александрійським ідеалом безпристрасності (ἀπάθεια). Зазначаючи, що “акедія і атюмія – дуже різні психологічні парадигми, ледь не протилежні за своєю етимологією, хоча в історії християнської аскетички їх осмислення часто просувалось паралельними шляхами” (263), авторка розглядає рецепти терапії депресії, які пропонують святителі у листуванні зі своїми духовними чадами: скептичний підхід до страждання, богословська рефлексія та наявність душевода (ἀπάθεια) – мудрого терапевта-наставника, який зможе надати потрібну дозу словесних ліків у відповідний час залежно важкості її недуги.

Останньою темою у спектрі антропологічних питань, піднятих у монографії, є проблема чи радше таїнство смерті. Авторка представляє розуміння смерті представниками Антіохійської школи як вододілу між “двома станами” (катастазами, καταστάσεις) людства – теперішнім і прийдешнім (Теодорит Кирський). Серед множинності підходів антіохійців до сприйняття смерті, зокрема питання, чи смертність є природною ознакою для людського ества (Теодор Мопсуесійський), протиприродною (Теofil Антіохійський) чи просто наслідком Адамового гріха (Діодор Тарсійський), викристалізувалася оптимістична думка про те, що “смерть є не кінцем, а переходом, причому не переходом від тілесності до духовності, а переселенням від нинішнього *життя у тілі* до прийдешнього *життя у тілі*”, “всього лише сном, ‘тривалішим за звичайний’” (Йоан Златоуст) (297).

У другій частині книги Дарина Морозова переводить читача з близькосхідного контексту у світ слов’янської культури і намагається не просто представити важливе місце сирійського християнства у слов’янських культурах, а й пояснити витoki таких впливів. Вона вбачає їх у трьох чинниках. Першим можливим поясненням є новітня теорія Василя Лур’є про безпосередній вплив сирійців на слов’ян ще до місії Кирила і Методія. Авторка не виключає цю можливість, але сприймає її критично як таку, що спирається на непевні припущення (350). Дві інші причини вже є цілком реальними. Це знайомство слов’ян із сирійським християнством через два лінгвістичні кордони (шляхом перекладу грецьких перекладів з сирійської) та масштабний вплив на слов’ян сирійської грекомовної Антіохійської школи. Власне цьому останньому феномену і приділена найбільша увага в монографії. Авторка детально аналізує основні космологічні та антропологічні ідеї “Шестиднева” Йоана Болгарського, і демонструє, що цей твір базується переважно на творах грекомовних сирійських богословів Антіохійської традиції: Северіана Габальського (цитованого під іменем Йоана Златоуста), блж. Теодорита Кирського та Йоана Дамаскина і запозичує від них основні ідеї про створення світу і людини. Інші сліди антіохійських впливів Дарина Морозова віднаходить у літургійному просторі слов’янських храмів із візуалізацією антіохійських святих (насамперед Йоана Златоустого і деяких інших), та в Іларіоновому “Слові про Закон і благодать”, показуючи паралелі між думками митрополита Київського та антіохійських святителів. Хоч авторка дійсно виділила в Іларіоновому “Слові”

певні маркери антиохійського богословлення, та все ж той пошук елементів антиохійського богослов'я у “Слові” є дещо натягнутий, бо остаточно важко з цих думок вивести і довести виразний вплив Антиохійської школи. У тих думках можна вбачати цікаве і не позбавлене раціональності припущення, але конкретних фактів, які би доводили такі впливи, бракує. Адже такі думки Іларіон міг черпати безпосередньо з халкедонського христологічного віровчення, позначеного виразною печаттю антиохійського діофізитського мислення. Подібно і зацікавленість сирійців русами (зокрема арабомовного християнина-мелкіта Ях'ї Антиохійського), про які згадано в цьому контексті, теж не є жодним доказом антиохійських впливів на Іларіона. Зрештою й сама авторка визнає, що ідеї, викладені в творі Іларіона (наприклад, християнська педагогіка), аж ніяк не були монополією Антиохійської школи (378). Їй важко пояснити, чому Іларіон жодного разу не згадує Антиохію чи Сирію, однак відсутність згадок про Антиохію авторка трактує як вияв “якоїсь негласної традиції цитувати антиохійську філософію без посилань на авторів” (379). Насправді це може бути просто свідченням того, що Іларіон не цитує антиохійські джерела. Такі самі висновки напрошуються і щодо представлених паралелей в образах святості “Києво-Печерського патерика”. Подібні ідеї ще не є доказом впливів Антиохії, але як визнає і сама авторка, можуть впливати з самого Євангелія. Набагато більш переконливими є згадки про святі землі Леванту в службі Печерським святим, а також присутність і роль Антиохійської школи у суперечках про двоперстя на Русі XVII століття.

Надзвичайно цікавим є останній розділ монографії, в якому авторка з відомих фактів сплітає плетиво зв'язків і “сузір'я” русько-антиохійських відносин чи взаємозв'язків. Тут ми бачимо і заснування Львівського Успенського братства Антиохійським патріархом Йоакимом у 1586 році, і роль Антиохії в заснуванні Московської патріархії та подальшій долі Київської митрополії, для якої антиохійська парадигма стала визначальною при підпорядкуванні Москві у 1686 році. Авторка представляє приклади контактів Київської митрополії з Антиохійським патріархатом, виражені чи то через взаємні відвідини Києва (Павлом Алепським) і Дамаска (Василем Григоровичем-Барським) з описами вражень із тих подорожей, чи через меценатську підтримку Іваном Мазепою арабського видання Євангелія в 1706-1708 рр., чи через поглиблені семітські студії першого українського орієталіста Симона Тодорського (1700–1754), чи шляхом видання українських перекладів творів Йоана Златоуста в XVI-XVII століттях. Особливо цінним є аналіз впливу антиохійської богословської думки на літературну та церковну діяльність двох могилянців і митрополитів – Дмитрія Туптала та Стефана Яворського. Так, “Четї-Мінеї” Дмитрія Туптала (1651–1709), які не тільки написані під сильним впливом “Історії боголюбців” Теодорита Кирського, а й показують виразні симпатії митрополита Ростовського до представників Антиохійської школи, що виявилось в панегіриках та життях її основних представників, а діяльність Стефана Яворського позначена впливом думок Йоана Златоуста. Завершується цей аналіз представленням місця ідей Антиохійської школи у житті та думці двох мандрівників – Григорія Сковороди і Паїсія Величковського. Перший, хоч і був послідовником александрійського платонізму, засвоїв і деякі

антіохійські ідеї, а другий у своїй перекладацькій праці та аскетичній школі значне місце відводив саме спадщині сирійських отців.

Монографія Дарини Морозової не просто реабілітує Антіохійську школу від закидів та звинувачень у ересі, а й спонукає замилуватися її реалізмом та містичним матеріалізмом, побачити заслуги і достоїнства богословської думки її ключових провідників, навіть тих, на яких упала тінь підозри в ересі і яких прийнято вважати “батьками несторіанства”. Особливо варто відзначити зусилля авторки розширити горизонти оцінки думки антіохійських отців. Так, наприклад, їй вдалося вийти за межі представлення Йоана Златоуста виключно як мораліста-практика, як звикли оцінювати його патрологи, і показати велич його особи й оригінальність його поглядів з різних інших ракурсів. Святитель постає перед нами не лише як “витончений богослов і філософ-антрополог”, а й як “оригінальний та впливовий психотерапевт і практичний філософ” (260). Дарина Морозова також простежила шлях канонізації блаженного Теодорита Кирського та Діодора Тарсійського у слов’янському світі. Все ж у загальному співвідношенні аналізу представників Антіохійської школи помітний виразний дисбаланс у тому, яку велику увагу присвячено аналізу поглядів Йоана Златоустого та Теодорита Кирського у порівнянні з іншими провідними діячами цієї школи, які залишаються дещо в тіні тих двох головних “персонажів” її книги, а іноді й зовсім відходять на маргінес.

Книжка надихає до поглибленого вивчення та пізнання призабутої, часто замовчуваної та недооціненої спадщини антіохійських отців як альтернативної до провідної александрійсько-каппадокійської парадигми богословлення у візантійській Церкві. Хоча монографія є дисертаційною роботою, вона далека від дисертаційних штампів і є приємним захопливим читвом. Авторка є справжньою майстринею слова і заангажує читача у свій виклад, не залишаючи його байдужим до описуваних подій і спонукаючи вболівати за головних “героїв” своєї оповіді. Окремої похвали заслуговує ілюстративний матеріал книги. Прекрасні і ретельно підібрані ілюстрації з сирійського та слов’янського культурних і церковних контекстів суттєво збагачують книжку і сам виклад.

Слід ствердити, що монографія Дарини Морозової є вагомою цеглинкою у будівлю українського богослов’я та в дослідження історії Антіохійської школи, за що прийдешні покоління будуть авторці вдячні. Книга буде цікавою не лише богословам і візантиністам. У ній знайдуть собі духовну та інтелектуальну поживу також філософи, церковні історики, релігієзнавці, культурологи й усі, хто цікавиться перипетіями розвитку християнської богословської думки.

*Марія Горяча
Український католицький університет
Львів, Україна*

ORCID: 0000-0002-6585-5128

*Надійшла до редакції / Received 27.07.2021
Прийнята до публікації / Accepted 06.10.2021*